

נסים אליקים

ארבע לשונות של "כי" בפירושי רש"י לתורה

אחד משני הכללים הלשוניים הבודדים המוזכרים בתלמוד הוא כללו של ריש לקיש, הקובע: "כי משמש בארבעה לשונות: אי, דילמא, אלא, דהא"¹. מילת חיבור זו באה במקרא 4475 פעם, בנפרד או בצירופים שלה. מדקדק קדמון² בן המאה השלוש-עשרה כתב: "...מלת 'כי' אעפ"י שהיא בת שנים אותיות, כמה רבו פירושיה וטעמיה... צריכה עיון גדול".

ר' יונה אבן גינאת, בספר השרשים שלו³, מתעלם מכללו של ריש לקיש ומציין שבע-עשרה משמעויות למילה "כי". עיקרן אמנם ארבע הלשונות של ריש לקיש עם סניפיהם והסתעפויותיהם, אך הוסיף גם מובנים חדשים, כמו: אף על פי, כן ענינו; כך; לכן; ועוד.

הרד"ק בספר השרשים שלו⁴ חולק על ריב"ג ודוחה את המשמעות "אעפ"י" למילה "כי" שריב"ג הרבה להשתמש בה. לדעתו, "כי, היא לעולם מילת טעם".

בפירושו לתלמוד ולתנ"ך, רש"י מתמודד עם עוד מובנים אפשריים של המילה "כי" אך הוא אינו חורג מכללו של ריש לקיש ומצליח לשלב את המשמעויות האחרות בתוך אותן ארבע לשונות שתחם ריש לקיש. דבריו המפורטים של רש"י מצויים במס' גטין דף צ, ע"א, ד"ה: "כי משמש בארבע לשונות" ואלה עיקרי דבריו בצירוף דוגמאותיו:

1. גטין צ, ע"א; ר"ה ג, ע"א; תענית ט, ע"א; שבועות מט, ע"ב; פסחים צג, ע"ב. הכלל השני הוא כללו של ר' נחמיה: "כל תיבה שצריכה למ"ד בתחילתה הטיל לה הכתוב ה"א בסופה", ראה: בבלי יבמות יג, ע"ב וירוש' יבמות פ"א, ה"ו. ניסוחים דומים גם בב"ר נ', ג, פ"ו, ב; ילק"ש לתורה, רמזים: פ"ד; קי"ז; קמ"ה; ילק"ש לנ"ך: תהי רמז תרמ"ה ומדרש שו"ט לתה' ט. וראה מאמרי: ה"א המגמה בפירושי רש"י למקרא, "שמעתין", מסי' 129-130, ניסן-אב תשנ"ז, עמ' 35-24.

2. "קונטרס בדקדוק שפת עברי", הוציאו לאור ש"א פוזנסקי, תרנ"ד. ראה נ' לייבוויץ, עיונים בספר שמות, ירושלים תש"ל, עמ' 172-173, הערה 3. וכן הני"ל, לימוד פרשני התורה ודרכים להוראתם, ספר בראשית, המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה של ההסתדרות הציונית העולמית, תשליה, נספח ד', עמ' 223.

3. ר' יונה אבן גינאת, ספר השרשים, ד"צ ברלין תרנ"ו (1896), ירושלים תשכ"ו, עמ' 217-220.

4. רד"ק, ספר השרשים, ד"צ ברלין 1847, ירושלים תשכ"ז, עמ' שכ"א-שכ"ב.

א. "כי" = אי = אם, כאשר

משפטים בהם מופיעה המילה "כי" כתנאי משמעה יהיה: אם יהיה כך וכך, לכשיארע הדבר, יש לנהוג באופן זה או אחר. דוגמאותיו: (דבי י"ז, ב) "כי ימצא בקרבך"; (דבי כ"ב, ו) "כי יקרא"; (שמי כ"ג, ה) "כי תראה חמור"; (שמי כ"ג, ד) "כי תפגע".

ב. "כי" = זלמא, פן, שמא (בתמיהה)

משפטים בהם המילה "כי" מביעה חשש, תמיהה, הנחה או השערה העלולה לעלות במחשבה, ולאחריה באה דחייתה: אל תאמר כך, אל תעלה בדעתך כך.⁶ דוגמאותיו: דבי ז', יז: "כי תאמר בלבבך... לא תירא מהם". איוב י"ט, כח: "כי תאמרו מה נרדף לו".

ג. "כי" = אלא

משפטים בהם באה המילה "כי" לשלול את האמור לפניו ומובנה: לא כך... אלא כך. דוגמאותיו: ברי י"ח, טו: "וואמר לא כי צחקת". דבי ט"ו, ח: "כי פתח תפתח את ירך לו". ברי י"ט, ב: "לא כי ברחוב נלין".

ד. "כי" = דהא, מפני, בגלל, בעבור, אשר

משפטים בהם המילה "כי" באה לתת טעם, ליישב דבר שלמעלה הימנו. דוגמאותיו: ברי י"ח, טו: "לא צחקתי כי יראה". שמי י"ח, טו: "כי יבא אלי העם". שמי ל"ב, א: "כי זה משה האיש". ברי ל"א, לא: "כי אמרתי פן תגזול את בנותיך". ברי כ', יא: "כי אמרתי רק אין יראת אלקים". במי כ', כט: "כי גוע אהרון" (עפ"י דרשת חז"ל).⁶

כי = אשר = כאשר = אם

כאמור לעיל, אחת המשמעויות של המילה "כי", היא נתינת טעם. מילות הזיקה "אשר", "כאשר" משמשות, לפעמים, גם הם לנתינת טעם או להבעת ודאות ולא ספק,

5. רש"י מצייין כי הצירוף "אף כי" כולן נדרשים בלשון תימה, כמו: "אף כי תאמר לא תשורנו" (איוב ל"ה, יד); "אף כי אנכי אעננו" (איוב ט', יד).

6. ראה בבלי ראש השנה ג, ע"א ורש"י לפסוקנו.

כדברי רש"י לגטין צ, ע"א: "ועוד [יכ"י] משמש כלשון להא, להיזנו 'אשר, או 'תפני, כלומר, ליתן טעם ליישצ דצר שלמעלה הימנו"⁷.

כך גם בעניין המילה "כאשר", מלבד המשמעות המביעה תלות או ספק בדומה למילה "אם"⁸ יש לה ג"כ משמעות של ודאות, "דהא" ולא ספק, ובאה במקום "כי", כמו: "והיה כי יביאך" (שמי י"ג, יא); "כי תבאו אל הארץ" (שמי י"ב, כה); "כי בא סוס פרעה" (שמי ט"ו, יט); "כי תרבו ופריתם בארץ" (ירמ"ג, טז) ופירוש כל אלה אינו ספק אלא ודאי.

אך כאשר המילה "כי" אינה מביעה ודאות אלא תלות, תתפרש המילה "כאשר" במשמעות של "אם", כדברי רש"י בגטין צ, ע"א. "וכל אלו שאין אתם יכול לפתוח כלשון 'תפני' ונפתחין כלשון 'כאשר', כמו 'כי יאמרו אליכם זניכס' (שמי י"ב, כו); 'כי יהיה להם דצר' (שמי י"ח, טז), כולן לשון 'אם' הם".

עפ"י כל האמור יוצא שהמשמעויות "אשר" או "כאשר" למילה "כי" אינן חורגות מארבע לשונות שקבע ריש לקיש, אלא כלולות הן או במשמעות של "דהא" או במשמעות של "אם", אם.

אם = אשר, כאשר = כי

המילה "אם" לרוב, משמעה ספק או תנאי, אך לפעמים משמעותה "אשר" או "כאשר" במובן של ודאות ולא ספק, כמו:

שמי כ"ב, כד: "אם כסף תלוה את עמו".

שמי כ, כב: "ואם מזבח אבנים תעשה לי".

ויק"ב, יד: "ואם תקריב מנחת בכורים - מנחת העומר".

במ"ל"ג, ד: "ואם יהיה היובל".

לפי זה, מכיוון שהמילה "כי" = אם, והמילה "אם" = אשר, כאשר, כאמור לעיל, הרי ש"כי" = אשר, כאשר, ואינם לשון חמישית, כדברי ר"י יהודה כלץ לברי"ח, טו: "כי יראה... וא"ת: הרי רש"י אומר פעמים יכ"י משמש בלשון 'אשר' וא"כ הם חמשה? אין זו קושיא שכבר רש"י תירצה שיכ"י הוא 'אם', ו'אם' הוא 'אשר', כמו יעד אם דברתי - יעד אשר דברתי דברי, וא"כ יכ"י הוא 'אשר' באמצעות 'אם'. והכל אחד"⁹.

7. וכך גם: ברי"ב, יד; כ"ד, ג; ל, לה; ל"ד, יג; כז, דב; ג, כד; יהו"ד, כא; כג, שמי"א ט"ו, טו; כ, כ"ו, טז; מל"א כ"א, כה ועוד.

8. שמי י"ב, כו; י"ח, טז; ברי"ב, מ; ל"ב, ב; י"ח, לג; כ, יג; כ"ד, כב ועוד.

9. יי כלץ, משיח אלמים, צפרו תקע"ט, מהדורה חדשה (ירושלים תשמ"ו). דוגמאות נוספות ל"אם" = כאשר: ברי"ב, נב; כ"ד, לג; ישי"ל, יז; רות ב, כא.

צירופים של "כי" ו"אם"

1. "אם לא" = במשפטי שבועה או קללה, משמעו חיוב - כן¹⁰.
2. "כי אם" = אלא, רק¹¹.
3. "עד אם" = עד אשר¹².
4. "לא כי" = לא... אלא¹³.
5. "כי על כן" = על אשר¹⁴.
6. "אף כי" = אעפ"י ש...¹⁵.

התייחסותו של רש"י למילה "כי" בפירושו לתורה

בסקירת פירושו לתורה המתייחסים למילה "כי" נמצא שאין דרכו של רש"י לפרשה בכל הקרויותיה, אלא במקומות שיש צורך או אילוץ פרשני, זאת כדי לשלול אלטרנטיבות פרשניות אחרות אשר לדעתו, אינן הולמות את כוונת הכתוב. יש שהוא כותב במפורש את משמעותה של המילה "כי", עפ"י אחת מארבע הלשונות שקבע ריש לקיש בתלמוד. במקרים כאלה, השימוש הלשוני אותו בוחר רש"י להשתמש בו הוא: "הכי כי נשמט כלסון...".

אך יש גם שהמילה "כי" נתפרשה אגב המשפט בו היא מצויה, מבלי לאפיינה במפורש באחת מארבע הלשונות של ריש לקיש. בפירושו לתורה, התייחס רש"י במפורש לאפיונה הלשוני של המילה "כי" שש-עשרה פעמים, לפי הפירוט הבא:

כי = אם - ארבע פעמים¹⁶.

כי = דלמא - ארבע פעמים¹⁷.

10. ברי כ"ד, לח; במי י"ד, כח; יהוי י"ד, ט; שופי י"א, ק; תהי קל"ז, ו. ועוד. וראה בבלי שבועות כט, כ"א: "אם לא ראיתי גמל פורח באוויר". ואילו במשפטי שבועה או קללה, המילה "כי" משמעה שלילה, שלא: ברי מ"ב, טו; במי י"ד, כג; ישעי י"ז, נה; שמי"א י"ט, ו ועוד.

11. ברי ט"ו, ד; כ"ח, יז; ל"ב, כח; שמי י"ב, ט; במי י"ז, ל; כ"ז, לג; נ"ח, ב; ב ועוד.

12. ברי כ"ד, יט; כ"ד, לג; ישי ל, יז ועוד.

13. ברי י"ח, טו; מלי"א ג, כב; מלי"ב כ, ק; ברי י"ט, ב; מ"ב, יב; יהוי ה', יד; כ"ד, כא; שופי ט"ו, יג ועוד.

14. ברי י"ח, ה'; י"ט, ה'; ל"ג, ק; ל"ח, כו; במי י"ז, לא ועוד.

15. דבי ל"א, כה; שמי"א י"ד, ל; כ"ג, ג; שמי"ב ד', יא; מלי"א ח', כה; ה', יג; יחזי י"ד, כא; משלי י"א, לא; ועוד.

16. ברי מ"ג, ז; שמי כ"ג, לג; ל"ד, ט; במי ה', כ.

17. ברי י"ח, טו; שמי כ"ג, ה'; דבי ז, יז-יח; כז, יט.

כי = אלא - חמש פעמים¹⁸.

כי = דהא, בגלל - שלש פעמים¹⁹.

התייחסות פרשנית עקיפה למילה "כ"י"י אגב הסברת המשפט בו היא מצויה, באה בפירושי רש"י לתורה עשרים וארבע פעמים:

כי = אם - ארבע פעמים²⁰.

כי = דלמא - שתי פעמים²¹.

כי = אלא - שלוש פעמים²².

כי = דהא, בגלל - חמש עשרה פעמים²³.

בכדי לא לחרוג מכללו של ריש לקיש שיש רק ארבע לשונות למילה "כ"י"י, רש"י מתייחס למילה "אם" במשמעות אשר, כאשר, כמו שהמילה "כ"י"י משמעה ג"כ "אם", ולכן "כ"י"י = אשר ואינה לשון חמישית.

לעניין זה, מתייחס רש"י בפירושו לתורה שבע פעמים²⁴. לפעמים, המילים "אשר", "כאשר" מביעות ודאות, ולפעמים תלות - כאשר יקרה כך, יהיה כך.

במאמרנו זה ננסה להסביר מהו הצורך או האילוץ הפרשני באותם פירושים של המילה "כ"י"י שהובאו בפירושי רש"י לתורה, לפי כל אחת מארבע הלשונות שלה על-פי: א. פירושי רש"י שהגזירו במפורש ובאופן ישיר את משמעותה של המילה "כ"י"י.

ב. פירושי רש"י למילה "כ"י"י ללא שהוגדרו משמעויותיה הלשוניות במפורש.

18. ברי י"ט, ב; ל"א, טז; דבי ז', ח; ט', ה; ט"ו, ז-ח.

19. ברי י"ח, טו; מ"א, מט; דבי ז', ז. בנייד התייחס רש"י במפורש ללשונות "כ"י"י במקומות הבאים: שמ"ב כ"ב, ח; ישי ד', ד; ישי כ"ח, כח; נ"ז, טו; מיכה ה', ד; ירמ' ב', כ; מ"א ח', לה; תהי י"ח, י; מ"ד, כ; משי כ"ג, יח; כ"ד, יב; איוב, י"ט, כח; קוהי ח', ו.

20. ויקי א', ב; דבי ג', כח; כ"א, י; ל"ב, לו.

21. ברי ג' א', נ, יט.

22. ברי ל"ה, י; ט"ו, ב; דבי י"א, ז.

23. ברי מ', יד; מ"ה, כו; מ"ז, יח; שמי י"ג, יז; כ"ב, כב; ויקי ט"ז, ב; במו י"א, יב; י"ד, יג; כ', כט; דבי ג', כח; ד', לו; ל"ב, ג; ל"ב, לב; ל"ב, לו. יש לציין שגם בסגנון כתיבתו, רש"י משתמש במילה "כ"י"י בכל משמעויותיה כריש לקיש. על כך, ראה: י' אבינרי, היכל הספר, א', אוצר המילים, ירושלים תש"ס עמ' תר"ח-תר"יח.

24. ברי כ"ד, ט; כ"ד, לג; כ"ח, טו; ל"א, נב; מ"ג, ז; שמי כ"א, ל; ויקי ב', יד.

א. פירושי רש"י שהגדירו במפורש ובאופן ישיר את משמעותה של המילה "כי"

"כי" = אם

1. שמות כ"ג, לג: "לא ישבו בארצך פן יחטיאו אותך לי כי תעבוד את אלהיהם כי יהיה לך למוקש".

רש"י: "כי תעבד וגו', הרי אלו "כי" משמשין במקום אשר. וכן צממה מקומות וזהו לשון "אי", שהיא אחד מארבע לשונות שה"כי" משמש. וגם מלינו צממה מקומות "אם" משמש בלשון "אשר", כמו 'ואם תקריב מנחת צבאים' (ויק' ב', יד) שהיא מוצה".

רש"י מתייחס למילה "כי" המופיעה פעמיים בפסוקנו ופרשה בשני איזכוריה - "אם" = "אשר" שמביע ודאות ולא ספק. אין זו לשון חמישית נוספת על ארבע הלשונות שקבע ריש לקיש, שהרי "כי" = אם, ו"אם" = אשר ולכן "כי" = אשר²⁵.

"אם" זה אינו ספק אלא ודאי, כמו "ואם תקריב מנחת צבאים" (ויק' ב', יד) שהיא חובה. לדעת רש"י, אין לפרש "כי" אלו במובן של ספק, דלמא פן או שמא, "דזה אין ספיקא כי כאשר תעבוד, בודאי יהיה לך למוקש"²⁶. שיעור הכתוב לפירוש רש"י יהיה איפוא כך: 'פן יחטיאו אותך לי במה?

בהמשך מפרט הכתוב כיצד: 'אשר תעבוד את אלהיהם ואשר זה יהיה לך למוקש. השארת עמי כנען בארץ, תגרום בוודאות להחטאת ישראל בכך שיעבדו את אלהיהם וזה בוודאי יהיה למוקש לישראל'²⁷.

רש"י נדרש איפוא להתייחס למשמעותה של המילה "כי" בפסוקנו כדי לדחות את האלטרנטיבה הפרשנית האחרת בפסוקנו ש"כי" = פן, שמא, כפי שפרש למשל הרמב"ן בפסוקנו ע"י סירוס המקרא, כך:

לא ישבו בארצך פן יחטיאו אותך לי
כי תעבוד את אלהיהם כי יהיה לך למוקש

כלומר, לא ישבו בארצך כי (=פן) יהיה לך למוקש, כמו בפסוק אחר: "פן תכרות ברית... פן יהיה למוקש בקרבך" (שמות ל"ד, יב); "פן יחטיאו אותך לי כי בודאי יפתוך

25. ראה לעיל, וראה שפתי חכמים, ספר הזכרון.

26. באר רחובות.

27. באר יצחק.

לעבוד את אלהיהם". פירושו של הרמב"ן אינו הולם את טעמי המקרא, כפי שכתב בעל "הכתב והקבלה": "היה ראוי האתנח במילת 'אלהיהם' לא במילת 'ליי'". וכן בגלל השינוי בלשון יחיד ורבים שיש בין צלע א' וצלע ד'.

2. שמות ל"ד, ט: "ואמר אם נא מצאתי חן בעיניך, ה', ילך נא אדני בקרבנו כי עם קשה ערף הוא וסלחת לעונינו ולחטאתנו ונחלתנו".
 רש"י: "ילך נא ד' בקרבנו. כמו שהצטוותנו מאמר שאתה נושא עון. ואם עם קשה עורף הוא וימרו צד ולאמרת על זאת 'פן אכלך בדרך' ולעיל ל"ג, ג, אתה תקלם לעווננו וגו'. יש 'כי צמקום 'אם'".

מה משמעות המילה "כיי" במשפט "כי עם קשה עורף הוא"?
 לדעת הרמב"ן, פירושה נימוק וסיבה לכתוב לפני כן: "ילך נא ה' בקרבנו" וזאת למה? "כי עם קשה" בעבור שהם עם קשה עורף.
 ואם נשאל: אדרבא, בשביל שהם עם קשה עורף לא היה לו לילך עמהם?²⁸
 לדעת הרמב"ן, מכיוון שה' סלח להם ונאות ללכת בקרבם "יהיה ה' טוב למקשי ערפם יותר ממלאך ומבקש להגדיל טובם יותר... שיותר יחונן וירחם על עבדיו".
 לא כן סובר רש"י. הסכמת ה' ללכת בקרב ישראל ולא ע"י מלאך, אינה נותנת חסינות אוטומטית לקשי ערפם, וזהו שדייק רש"י: "ואמרת על זאת 'פן אכלך בדרך'" (דבי ל"ג, ג), ולכן לא יתכן לפרש כרמב"ן²⁹. לעומתו, הסביר רש"י את המילה "כיי" =אם וקושרה לכתוב שבא אחריה, כך: "אם עם קשה עורף הוא... אתה תסלח לעוננו". ומשמע התיבה "כיי" הוא אם. בפרשו את "כיי" בפסוקו כמשמעות של "אם", בא רש"י לדחות גם את האפשרות הפרשנית ש"כיי" =אף על פי, כפי שפרש ר' יונה אבן גינאח בספר הרקמה³⁰. כי, לדעתו, אין יותר מארבע לשונות למילה "כיי", כריש לקיש.

3. במדבר ה', כ: "ואת כי שטית תחת אישך וכי נטמאת ויתן איש בך...".
 רש"י: "ואת כי שטית. 'כי משמש בלשון אם'".

לדעת רש"י לא יתכן לפרש כאן "כיי" =אשר שמובנו ודאי, כי הרי אם שטתה באופן ודאי, אין המים בודקים אותה ואין משקים אותה, לכן פירש "כיי" =אם בספק³¹.

28. ראה "באר היטב".

29. ראה, שפתי-חכמים, באר מים חיים.

30. ראה לעיל עמ' 1. פירושו של ריב"ג הובא בראב"ע הקצר כפירוש יחיד. ואילו בפירושו הארוך

הובא בשם ר' מרינוס, הוא ריב"ג ומציג כנגדו פירוש אחר.

31. ראה: רא"ם ושפתי-חכמים. ודוגמה נוספת, ראה רש"י לברי מ"ג, ז.

"כי" = דלמא, פן, שמא

1. שמות כ"ג, ה: "כי תראה חמור שונאך רובץ תחת משאו וחדלת מעזוב לו. עזב תעזב עמו".

רש"י: "כי תראה חמור שונאך וגו'. הרי 'כי' משמש כלשון דלמא, שהוא מארבע לשונות של שמושי 'כי'. וכה פתרונו: שמא תראה חמורו רובץ תחת משאו וחדלת מעזוב לו? בתמיהה. עזב תעזב עמו. כיוצא בו: 'כי תאמר כלצדך רבים הגויים האלה ממני וגו' - שמא תאמר כן?! בתמיהה...".

אי אפשר להסביר בפסוקנו את המילה "כי" במובן של כאשר, אם יקרה מצב כזה, כי לפי זה יש סתירה בצווי. מצד אחד כתוב "וחדלת מעזוב לו" ואח"כ הוא אומר "עזב תעזוב עמו", וזה לא יתכן! ואם כוונת המשפט "וחדלת מעזוב לו" שהוא כוונת הרואה את חמור שונאו, היה לו למקרא לכתוב "ותרצה להיות חדל מלעזוב לו". לכן פירש רש"י את התיבת "כי" = שמא. שמא תראה חמורו... וחדלת מעזוב לו?! לא תנהג כך, אלא "עזוב תעזוב עמו".

לפי זה, ההרהור לא לסייע, מבוטא במשפט הארוך המתחיל במילה "כי" עד "עמו" והצווי הוא: "עזב תעזוב עמו"³². פירוש רש"י מבוסס על כך שהפעל "עזב" המופיע בשני המשפטים בפסוקנו משמעו לעזור. ובכך רש"י דוחה את האלטרנטיבה הפרשנית שהפעל "עזב" מובנו לנטוש, להשאיר, להניח, להפקיר.

באלטרנטיבה פרשנית זו, המשפט "וחדלת מעזוב לו" יתפרש בצווי: המנע מלעזוב אותו לבדו בבעייתו, אלא "עזב תעזוב עמו" - סייע לו להתיר הקשרים "ותעזוב המשא ויפול מזה הצד ומזה הצד ויקום החמור" (ראב"ע). לפי אלטרנטיבה זו, המילה "כי" משמעה, כאשר, אם. אין רש"י מסכים לפירוש זה, כי אז היה צריך לכתוב "וחדלת מעזוב אותו", ביחס הפעול "את" ולא בלמ"ד היחס - "לו"³³.

2. דברים ז', יז-יח: "כי תאמר בלבבך רבים הגויים האלה ממני איכה אוכל להורישם. לא תירא מהם. זכור תזכור את אשר עשה ה' אלקיך לפרעה ולכל מצרים".

רש"י: "כי תאמר כלצדך. על כרחך לשון 'דלמא' הוא. שמא תאמר כלצדך: מפני שהם רבים, לא אוכל להורישם, אל תאמר כן, לא תירא מהם. ולא יתכן לפרשו דאמת משאר לשונות של 'כי' שיפול עליו שוב 'לא תירא מהם'".

32. ראה: משיח אלמים. ספר הזכרון, אלמושינו.

33. אין רש"י מסכים בנקל לקבל שיחס הפעול "את" = למ"ד היחס, כמו "ואהבת לרעך כמוך" (ויק' י"ט, יח) שפירושו ואהבת את רעך כמוך. וכן שמי י"ד, כח: "לכל חיל פרעה", שמו"ב ג', ל"הרגו

רש"י מאריך בדבריו כאן וקובע: "על כרחק... ולא יתכן לפרשו..." מה שלא עשה בשאר פירושו למילה זו, "כ"י". זאת למה?
הדבר נובע מכך שגם המשמעות דלמא, פן, אינה סבירה, כדברי בעל "באר בשדה":
"דמי איכא ספיקא קמי שמיא, שמא יאמרו? והוה ליה למימר: 'אל תאמר בלבבך...!' לזה אמר: 'על כרחק לשון דילמא הוא'".
ובאשר לשאלה "מי איכא ספיקא קמי שמיא", אינה קושיא, שהרי הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים ואמנם "אפשר שלא יהיה יראת ה' תקוע בלבם ואז יאמרו בלבבם כן"³⁴.

שאר הלשונות האחרות של "כ"י" אינן מתאימות בפסוקנו. אי אפשר לפרש בלשון "אם": "אם תאמר..." כי מזה משתמע רק אם תאמר... - לא תירא מהם, אך אם לא תאמר - תירא מהם ואין זה נכון³⁵. כמו"כ אם ישראל אומרים "רבים הגויים ממני..." משמע שהם יראים, ואיך התורה אומרת "לא תיראו מהם"³⁶? היה צריך לומר: חזק ואמץ וכדו'.
אי אפשר גם לפרש את "כ"י" זה במשמעויות של "אלא" או "דהאי", בגלל, כי זה תחילת עניין ואי אפשר לפתוח במילה "אלא" או בסיבה, דהא, בגלל³⁷. כי סיבה - "דהא" הוא נתינת טעם למה שלמעלה ממנו וזה לא מתאים כאן³⁸.

"כ"י" = אלא

1. בראשית י"ט, ב: "סורו נא אל בית עבדכם ולינו ורחצו רגליכם והשכמתם והלכתם לדרככם. ויאמרו: לא, כי ברחוב נלין".
רש"י: "כי ברחוב נלין, הרי 'כי' תשמע בלשון אלא. שאמרו: לא נקור אל ציתך אלא ברחוב של עיר נלין".

לכאורה, פירושו של רש"י הוא הפשט הנראה ביותר. לוט מציע למלאכים סורו נא אל בית עבדכם... והם משיבים: לא אלא ברחוב נלין. ומה מחדש רש"י בפירושו? בלשון אחרת, איזו אלטרנטיבה פרשנית מנסה כאן רש"י לדחות?

לאבנר". וראה דוד בן ר"ח הכהן, "עוזב תעוב עמו", בית מקרא (קל"ג) טבת-אדר תשנ"ג, עמ' 177-182.

34. באר בשדה לפסוקנו.

35. כך מוכיח רש"י בעצמו בפירושו לגטין ז, ע"א, ד"ה: "כי משמש בארבע לשונות" וכך מפרשים גם ספר הזכרון, דברי דוד, קניזל, ועוד.

36. ר' יעקב קניזל.

37. רא"ם, גור אריה, שפתי חכמים, מנחת יהודה ועוד.

38. ר' יעקב קניזל. דוגמאות נוספות של "כ"י" דלמא, ראה רש"י לברי י"ח, טו; דבי כ, יט.

ניתן להשיב, כי זוהי הפעם הראשונה בפירושו לתורה שרש"י משמיענו את משמעות המילה "כי" במונח של "אלא", שזוהי אחת מארבע לשונות של "כי", ולכן אין צורך לחפש אלטרנטיבות פרשניות דחויים עפ"י רש"י.

אך יתכן שפירושו של רש"י בא למנוע חלופה פרשנית האומרת שסירוב המלאכים להתאכסן בביתו של לוט נבעה מסדר הצעותיו: (א) "ולינו". (ב) "ורחצו רגליכם", ובכך הם חשודים שמשתחוים לאבק רגליהם (רש"י לבר', י"ח, ד), בניגוד להצעת אברהם אליהם: (א) "ורחצו רגליכם" (ב) "ואקחה פת לחם".

סירובם נבע מהחשדתם או מחוסר הקפדתו של לוט, כאברהם, לדאוג לסדר אירוח תקין של אנשים הגונים, אך אם היה מציע להם, כאברהם, רחיצה ואחי"כ לינה יתכן והיו נאותים לקבל את הזמנתו, תשובת המלאכים אינה מזכירה כלל את רחיצת הרגלים אלא שלילה מוחלטת: "לא", אלא ברחוב נלך.

חלופה פרשנית אחרת אותה מבקש רש"י למנוע היא שנפרש "לא כי" כצירוף אחד שמשמעו "אלא"³⁹. לפי זה, המלאכים משיבים רק מה יעשו בלי שלילת הצעת לוט שאמר להם "סורו נא אל בית עבדכם ולינו" "ודרך הלשון כשאומר 'אלא', תחילה אומר מה לא ואח"כ מה כן"⁴⁰.

2. דברים ט', ה': "לא בצדקתך ובישר לבבך אתה בא לרשת את ארצם כי ברשעת הגוים האלה ה' אלקיך מורישם מפניך ולמען הקים את הדבר אשר נשבע ה' לאבותיך לאברהם ליצחק וליעקב".

רש"י: "לא בצדקתך וגו', אתה בא לרשת וגו'. כי ברשעת הגוים. הרי 'כי' משמש כלשון 'אלא'".

מתוך האמור בפסוק ד יוצא שהזכות על ארץ ישראל לא הייתה בגלל צדקת ישראל וגם לא ברשעת הגויים: "אל תאמר בלבבך בהדף ה' אלקיך אותם מלפניך לאמר: בצדקתי הביאני ה' לרשת את הארץ הזאת וברשעת הגוים האלה ה' מורישם מפניך" ואילו בפסוק ה, יוצא במפורש שבעטיה של רשעת הגוים זוכים ישראל לרשת את הארץ. ותרתי דסתרי הם!

ביאורו של רש"י למילה "כי" = אלא, מונעת את הסתירה וכה יהיה פירושה של פסוקים ד-ה: אל תאמר שירושת הארץ באה לך משתי סיבות: א) צדקתך. ב) רשעת

39. ראה לעיל.

40. כך בדוגמאות האחרות: ברי' ל"א, טז; דבי' ז', ח; ט', ח; ט"ו, ז-ח. נשים לב לטעם המפסיק שיש מעל למילה "לא" ואח"כ במילים "כי ברחוב" באים מרכא וטפחא כיחידה תחבירית חדשה.

הגויים. אלא בשל סיבה אחת מתוך השתיים הללו - רשעת הגויים, וכן מסיבה נוספת: "ולמען הקים את השבועה..."⁴¹.

חיזוק למשמעות זו של "כ"י" בא מהמילה "לא" הפותחת את הפסוק: "לא... כ". צירוף זה אכן מצביע על שלילת דבר אחד והצעת אפשרות אחרת כתחליף וזהו המאפיין את המילה "אלא"⁴².

"כ"י" = דהא, בגלל, אשר

1. **בראשית מ"א, א, מט:** "ויצבר יוסף בר כחול הים הרבה מאד עד כי חדל לספור כי אין מספר".

רש"י: "כי אין מספר. לפי שאין מספר. והרי 'כ"י' משמש בלשון דהא".

בפסוק זה באה מילת החיבור "כ"י" פעמיים. פעם אחת "כי חדל לספור" במשמעות של "אשר" כגירסא ברש"י שהייתה לפני הרא"ם ועוד פרשנים אחרים⁴³. והשנייה - "כי אין מספר" במשמעות "דהא", בגלל.

בכדי להבדיל בשתי המשמעויות הללו באותו פסוק, ציין רש"י אותן. אך גם כדי להשמיענו שהפסקת הספירה לא הייתה מחמת הטורח "אבל אם רוצה לטרוח יכול לספור" (גור אריה), לכן פירש רש"י "כי אין מספר" - אין מספר כלל, ובכלל זה גם אם ירצה לספור לא יכול לספור מחמת הריבוי העצום⁴⁴. לפירושו של רש"י יש סיוע גם מטעמי המקרא - האתנחתא תחת "מאד". "כחול הים הרבה מאוד" - זהו נתון בלתי תלוי בטורח אלא בגלל הריבוי העצום שלא ניתן לספרו בגלל שאין מספר.

2. **דברים ז', ז:** "לא מרבכם מכל העמים חשק ד' בכם ויבחר בכם כי אתם המעט מכל העמים".

רש"י: "כי אתם המעט. הרי 'כ"י' משמש בלשון דהא".

יש קשר סיבתי בין פסוק ח לפסוק ז. בפסוק ז יש שלילת אפשרות ובפסוק ח באה החלופה הסיבתית לבחירת עם ישראל לא בגלל היות עם ישראל רבים נבחרו

41. מנחת יהודה, משיח אלמים, אמרי שפר, דבק טוב.

42. דוגמאות נוספות למשמעות כ"י=אלא, ראה: ברי ל"א, טז; דבי ז', ח; ט"ו ז-ח.

43. הרא"ם מביא דברי רש"י כך: "עד כי חדל-עד אשר חדל...". כך גם בגור אריה, מנחת יהודה וכך הובא במקראות גדולות הכתר, חלק ב', הוצאת אוניברסיטת בר-אילן תשי"ס.

44. גור אריה, ר' יעקב קניזל.

אלא מאהבת הי ומשמרו את השבועה אשר נשבע לאבות. לכן המילה "כיי" המתחילה את פסוק ח' משמעה "אלא", כדברי רש"י: "הרי כי משמש בלשון אלא" ומה משמעה של המילה "כיי" הבאה באמצע פסוק ז'?

לא יתכן לפרשה בלשון "אלא", כי כאמור, משמעות זו באה בתחילת פסוק ח. לא יתכן גם לפרשה בלשונות: "שמא", או "אם" כי אין לכך כל משמעות בפסוק, לכן נותרה הברירה לפרש "כי אתם המעטי" שהרי אתם המעט ולא המרובים.

פסוק דומה בו מופיעה המילה "כיי" בשתי משמעויות שונות עליהן עמד רש"י נמצא בפסוק הבא:

3. בראשית י"ח, טו: "ותכחש שרה לאמר לא צחקתי כי יראה. ויאמר לא כי צחקת." רש"י: "כי יראה וגו'. כי צחקת. הלאשון משמש לשון 'דהא', הוא שנותן טעם לדבר - ותכחש שרה לפי שיראה, והשני משמש בלשון 'אלא'. ויאמרו: לא כדצריך הוא אלא צחקת. שאמרו רבותינו: 'כי משמש בצרבע לשונות: או, דלמא, אלא, דהא'."

התייחסותו הראשונה של רש"י למשמעויות המילה "כיי" באה לראשונה בפסוקו ומכאן איזכורו המפורש של הכלל הלשוני במלואו.

בשתי הוראות שונות מתפרשת המילה "כיי" שמופיעה פעמיים בפסוקו, ומכאן הצורך לפרשה עפ"י אבחנותיה הלשוניות בהתאם לעניין⁴⁵. הראשונה "כיי" בגלל, הכחישה את צחוקה בגלל פחדה, אך המלאכים הגיבו כלפיה: "לא, כי צחקת", כלומר אין זה נכון שלא צחקת, אלא כן צחקת. נשים לב שאין לפנינו כאן הצירוף "לא כיי" שמשמעו "אלא", כי אז תגובת המלאכים נגעה רק למעשה הצחוק שהיה ולא הגיבו להכחשתה של שרה, ודרכו של "אלא" מביע את הלאו ואת ההן. טעמי המקרא מראים על כך בעליל: תחת "לא" בא טעם מפסיק - טפחא, וטעם מחבר - מרכא תחת "כיי"⁴⁶.

ב. פירושי רש"י למילה "כיי" ללא שהוגדרו משמעויותיה הלשוניות במפורש

לעומת פירושי רש"י המתייחסים ישירות להוראתה של המילה "כיי" בהתאם לארבע לשונותיה, נמצא בפירושי רש"י התייחסויות עקיפות למשמעויותיה, אגב ביאורו לדיבור המתחיל הכולל.

45. ראה נ' לייבוביץ, לימוד פרשני התורה ודרכים להוראתם, ספר בראשית, המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה של ההסתדרות הציונית העולמית, תש"י, עמ' 56.

46. וראה לעיל על הפסוק בברי"ט, ב'.

1. **ויקרא א', ב:** "דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם. אדם כי יקריב מכם קרבן לה' מן הבהמה מן הבקר ומן הצאן תקריבו את קרבנכם".
 רש"י: "אלס כי יקריב מכם, כשיקריב. בקרבנות נלצה לזכר הענין".

מכיוון שמדובר כאן בקרבנות נדבה, דבר הנתון לרצונו של האדם הרי שהמילה "כ"י" בפסוקנו משמעה "אם" התנאי ולא "אם" הוודאי כדברי הרא"ם: "וכמהו כי ימצא בקרבך' (דבי י"ז, ב); כי יקרא קן צפור; (דבי כ"ב, ו)... שכולם מתפרשים - כשיארע. ואיננו כמו: יהיה כי יביאך' (דבי ו', י), כי תבאו את הארץ' (ויקי כ"ג, י), כי בא סוס פרעה' (שמי ט"ו, יט)... שכולם מתפרשים בלשון 'אשר' שהוא לשון 'דהא"י'. כאמור, מדובר כאן בקרבנות נדבה, כי עד היום לא נצטוו על הקרבנות⁴⁷ וכן מוכח גם מלשון הפסוק: "כי יקריב מכם" משמע מרצונכם⁴⁸. כן גם מוכח מההיגד בפסוק: "תקריבו את קרבנכם", בלשון רבים וזה בא לרבות שניים מביאים עולה בשותפות, ועל כרחך לומר דהיינו נדבה, לא חובה, דאין שניים מביאים עולת חובה בשותפות..."⁴⁹.

ראוי לשים לב גם לדברי המלבי"ם הקובע כלל לשוני-עריכת: "אם יהיה מאמר ציווי התנאי מחולק מכמה חלוקות, אז התנאי הראשון שבו התחלת המאמר, יבוא תמיד במילת "כ"י" ותנאי החלוקות יתחילו במילת "אם"... ושניהם יורו על הרשות, לא על החובה".

כך בענייננו: מאמר הצווי הכולל הוא: "אדם כי יקריב...".
 וחלוקת המשנה - "תנאי החלוקות" הם: "אם עולה קרבנו מן הבקר..."
 "ואם מן הצאן קרבנו מן הכשבים..."
 "אם מן העוף עולה קרבנו..."

2. **דברים כ"א, י:** "כי תצא למלחמה על אויבך ונתנו ה' אלקיך בידך ושבית שביו".
 רש"י: "כי תלך למלחמה. במלחמת הרשות הכתוב מדבר (ספרי כ"א, א). שצמלמת ארץ ישראל און לומר ושבית שביו, שהרי כבר נאמר (לעיל כ', טז) ילא תחיה כל נשמה".

כוונת רש"י לבאר את הצווי "ושבית שביו" עפ"י הספרי, וכפי שפרש בסוטה לה, ע"ב שמדובר בכנעניות המצויות בחו"ל ובא הכתוב להתירן שלא יהיו בכלל "לא תחיה כל נשמה" ומזה נובע שהמילה "כ"י" בראשית הפסוק היא "אם" התנאי. לא

47. הרא"ם לפסוקנו.

48. לבוש האורה המוכיח שכך גם לשונו של רש"י בפירושו למסי ביצה דף כ, ע"א.

49. נחלת יעקב.

יתכן להעמיד מצוה זו במלחמת מצוה, בעמי כנען כאשר דין "ושבית שביו" ייאמר לתושבים שאינם כנעניים הגרים בארץ, כי במלחמת מצוה אסורות כל הנשים, כולל אלו שאינן כנעניות.
כמו-כן מוכח מלשון הכתוב שאין מדובר במלחמת מצוה שהרי כתוב "כי תצא למלחמה" והיה לו לכתוב: "כי תבא למלחמה על אויבך"⁵⁰.

"כי" = דהא, אשר, בגלל, מפני

בקטגוריה זו נמצאו הרבה פסוקים בהם מופיעה המילה "כי" שנתבארה בהוראה של טעם ונימוק: דהא, אשר וכדו'.
1. בראשית מ', יד: "כי אם זכרתני אתך כאשר ייטב לך ועשית נא עמדי חסד והזכרתני אל פרעה והוצאתני מן הבית הזה".
רש"י: "כי אם זכרתני אתך. אשר אם זכרתני אתך תאמר שייטב לך כפתרוני".

עפ"י טעמי המקרא אין לפנינו צירוף "כי אם" במשמעות של "אלא". התיבות נפרדות הן, כך: "כי, אם - זכרתני אתך". בוודאי שאין לפרש את המילה "כי" כהוראת "אם", כי אז כאילו כתוב "אם, אם". וזה לא יתכן? כמו-כן אין להסביר את המילה "כי" בהוראת "אלא", כלומר עלייתך לגדולה ושובך על כנך מותנות בזכירתך, ומשמע שאם לא תזכרני ולא תוצאיני מן הבית הזה לא תשוב למעמדך, כי הרי בפתרון החלום של שלושת השריגים שהם שלושת ימים אין כל תנאי! וכדברי בעל באר מים חיים: "דאם לא כן, איך שייך לומר כי שלושת השריגים הם ג' ימים ממש!". מה עוד, שאין מדרך המוסר לדרוש מאסיר החוזר למעמדו להתערב מיד לטובת מישהו אחר, ויש צורך בזמן סביר - "כאשר ייטב לך".

משמעה של המילה "כי" = אשר, בהוראה ודאית. שובו של שר המשקים למעמדו הוא ודאי, אך הוא ילך וישתפר יותר ויותר. כאמור, אין יוסף מבקש משר המשקים לזכרו מיד בשובו על כנו הקודם אלא "כאשר ייטב לך" ותהיה במצב מבוסס ונעלה יותר.

התיבה "כי" בראשית פסוקנו היא נימוק וטעם - דהא, אשר, בגלל, כדברי הרא"ם: "...אף כאן כי אם זכרתני - אשר אם זכרתני. והוא טעם למה שלמעלה הימנו, כאילו אמר: שכל כך תעלה במעלה לפני המלך עד אשר אם תזכרני אחרי שייטב לך בעת שירותך לפניו...".

בראשית הפסוק מופיעה המילה "כי" שאחת ממשמעויותיה היא "אם" וזה לא יתכן, כי הרי המילה הבאה אחר-כך היא "אם" ולא יתכן "אם, אם" לכן הוראתה

50. מהרש"ל, יריעות שלמה ולבוש האורה.

של "כיי" = דהא, אשר, בוודאי תשוב על כנך, ובקשתי ממך היא אם תזכרני כאשר ייטב לך... והזכרתני... והוצאתני מן הבית הזה. פירוש רש"י זה בא לדחות אפשרות פרשנית אחרת של "כיי", למשל כדעת החזקוני שפרש: "כי אם זכרתני. פיי דלמא, שמא אם זכרתני תעשה עמדי חסד שע"י הזכירה תוציאני מן הבית הזה".

2. שמונת ט"ו, כ: כי בא סוס פרעה ורכבו... ותקח מרים הנביאה את התף בידה ותצאן כל הנשים אחריה בתופים ובמחולות".
רש"י: "כי צא קוס פרעה, כלשר צא".

אין רש"י קושר את המילה "כיי" לפסוק שלפניו במשמעות של סיבה וטעם - "דהא", או כאשר - ודאי, אלא לפסוק שלאחריו. שני הפסוקים יט-כ, הנם משפט מורכב ארוך, שהמשפט הטפל בו הוא "כי בא סוס פרעה..." ואחריו המשפט העיקרי שהוא תוצאה שלו: "ותקח מרים הנביאה"⁵¹. כך גם פירש רש"י בגטין צ, ע"א ד"ה: "כי משנת צלצצו לשונות... מפני שצא קוס פרעה וגו' לפיכך ותקח מרים הנביאה..."⁵². אך בעל באר היטב, מפרשני רש"י, הבין את כוונת רש"י כפי שפירשו רמב"ן וספרונו: "מתי שר משה ובני ישראל (פסוק א)? כי בא סוס פרעה, כאשר טבעו המצרים, בו ביום ולא ביום שלמחרת".

בעל "צדה לדרך", הביא את שתי הכוונות הנ"ל בפירושו של רש"י ומציין שיש עוד דעה שלישית במכילתא, לפיה פסוק יט מתקשר לפסוק יח: "ה' ימלוך לעולם ועד", וז"ל: "ה' ימלוך לעולם ועד. מפני מה? כי בא סוס פרעה ברכבו וגו'. ונ"ל שרצה לומר: לפי שפרעה הכחיש מתחילה מציאות ה' באמרו: 'מי ה'?' וילא ידעתי את ה' וכ"ש שהכחיש את מלכותו של ה' על כל העולם כלו, ויאמר הכתוב כי מעתה אין לחוש שגם לדורות הבאים יקומו בני סוררים ויכחישו מלכותו ית', כמו פרעה, כי יראו כל העולם כי בא סוס פרעה ברכבו ובפרשיו ביס" וגו'.

האם רש"י התכוון בפירושו גם לדעה זו של המכילתא? לדעת "צדה לדרך", לא! כי אין זה בגדר פשוטו של מקרא. ואולי רש"י לא מחוייב למה שפירש בתלמוד במס' גטין וכוונתו פשוטה יותר כדעת "עמר נקא": "פירושו. שאין זה נתינת טעם למה שלמעלה הימנו כי מה ענין זה לזה? לכך אין לפרש "כיי" כמשמעו אלא הרי זה תחילת ענין אחר, ופירוש הפסוק כך: כאשר בא סוס פרעה בתוך היס, השיב ה' עליהם את מי היס" וכו'⁵³.

51. כך פירשו גם הרשב"ם והחזקוני.

52. וכך הבינו את רש"י לפסוקו גם נחלת יעקב, אמרי שפר, משיח אלמים, אהל יעקב ושפתי חכמים.

53. דוגמאות נוספות בפירושי רש"י למילה "כיי" במשמעות של "דהא" אגב פירוש הפסוק, ראה: ברי מ"ה, כו; מ"ז, יח; שמי י"ג, יז; כ"ב, כב; במי י"א, יב; י"ד, יג; כו, כט; דב' ד', לו; ל"ב, ג; ל"ב, לב.

משנה הוראה של המילה "כי", "אם" ו"דהא" באותו פסוק

במשנה הוראה של תיבה, אנו מתכוונים לשני סוגים:

- א. מילה המוזכרת במאמר אך מכוונת או רומזת לשתי הוראות גם יחד.
 - ב. מילה המופיעה כמה פעמים באותו מאמר ובכל אחת מהן באה בהוראה אחרת.⁵⁴
- להלן נדגים את משנה הוראה של מילת החיבור "כי" בשתי האפשרויות של משנה הוראה, כאשר האחת היא "אם" והשנייה - "דהא".

1. דברים ג', כח: "וצו את יהושע וחזקתו ואמצתו כי הוא יעבור לפני העם הזה והוא ינחיל אותם את הארץ אשר תראה".

רש"י: "וחזקתו ואמצתו. דלדברך. שלא ירך לכו, לומר כשם שנענש רבי עליהם כך קופי ליענש עליהם. מצטומו אני כי הוא יעבור והוא ינחיל. כי הוא יעברו. אם יעברו לפניהם ינחלו, ואם לאו - לא ינחלו. וכן אתה מוכח כשגלת מן העם אל העי".

פסוקנו, לפי רש"י, מתפרש בשני אופנים: יהושע לא צריך לדאוג שמא יענש כמשה - בו ולא יכנס לארץ, ה' מבטיחו כי הוא יעבר לפני העם וכו'. המילה "כי" מתפרשת במשמעות ודאית, "דהא", אשר הוא יכניסם לארץ. ומתפרשת גם במשמעות של ספק - "אם" בכיוון אחר: "אם יעבור לפניהם - ינחלו, ואם לאו - לא ינחלו".

בעל "ספר הזכרון" ובעל "משיח אלמים" סוברים שבין הפירושי הראשון לשני חסרות התיבות "דבר אחר" ולפי"י המילה "כי" מתפרשת במשנה הוראה, ויש מבין פרשני רש"י שמדייקים מיתור מילים בפסוקנו את שני פירושי ואל מהמילה "כי"⁵⁵.

2. דברים ל"ב, לו: "כי ידון ד' עמו ועל עבדיו יתנחם כי יראה כי אזלת יד ואפס עצור ועזוב".

רש"י: "כי ידון ה' עמו. כשישפוט אותו ויקורין הללו האמורים עליהם, כמו 'כי צם ידון עמים' (איוב ל"ו, לא), ייקר עמים. 'כי' זה אינו משמש כלשון 'דהא', לתת טעם לדברים של מעלה, אלא לשון תחילת דיבור, כמו 'כי תצואו אל הארץ' (ויק' כ"ה, ז) - כשצואו עליהם משפטים הללו ויתנחם הקב"ה על עבדיו לשון ולרחם עליהם".

54. ראה ד' ילין, משנה הוראה בתנ"ך, בתוך: ליקוטי תרביץ ג', ירושלים תשמ"ג, עמ' 3-19.

55. לדברי אלמושיניו ושפתי חכמים פירוש התנאי של רש"י נובע מיתור המילה "והוא", והמקרא יכול היה לכתוב: "כי הוא יעבור... וינחיל אותם".

לדברי מנחת יהודה ובאר יצחק, די למקרא לכתוב "כי הוא ינחיל אותם" למה צריך "כי הוא יעבור".

כ' יר'אה כ' אזלת יד, כס'יר'אה כ' יד האויב' הולכת וחזקת תאוד עליהם ואפס צהם
ע'אור ועזוב'.

פסוקנו הוא אחד מתוך מקטע שלם של פסוקים, כו-לו, בהם יש מחלוקת בספרי
בין ר' יהודה ור' נחמיה, כלפי מה הם מכוונים. לדעת ר' יהודה כל הפסוקים הללו
מכוונים כלפי ישראל החוטאים, ולדעת ר' נחמיה הם מכוונים כלפי הגויים המתרברבים
בגלל נצחונם על ישראל וממילא גם על אלקי ישראל. רש"י בחר לפרש חלק מהפסוקים
כלפי ישראל וחלק אחר כלפי הגויים, ובפסוק לו, לא כר' יהודה ולא כר' נחמיה אלא
הקב"ה אומר לישראל 'אי אלהימו' - אי עבודת כוכבים שלכם⁵⁶.

בפסוקנו המילה "כ"י" באה שלוש פעמים. האם הוראתה אחת היא בכל הופעותיה
בפסוק?

לדעת רש"י, פסוקנו מתחיל עניין חדש ואינו נימוק וסיבה לאמור לפניו ולכן
המילה "כ"י", בראשית הפסוק, אינה טעם במשמעות של "דהא", מפני, בגלל, ובאה
בהוראת כאשר, לכשיהיה הדבר, לכשייסר ה' עמו, ויתנחם על עבדיו לרחם עליהם,
כשיראה כ' יד האויב הולכת וחזקת על ישראל.

לדעת רש"י הפעל "ידין" בפסוקנו אינו מעניין דין ומשפט אלא מעניין ייסורים,
כ' אם נפרשו בהוראת דין ומשפט, שה' שופט את ישראל, "וכ' מפני שדן דיניהם
יחזור ויתנחם לרחם עליהם"⁵⁷. אבל אם נפרש מילת ידין מעניין יסורין, אז יתכן
לומר שאחר שייסר אותם, יחזור וירחם עליהם. ולפי זה, פסוקנו מתחיל עניין חדש
ולכן "כ"י" בראשית הפסוק אינה באה בהוראת "דהא" אלא בהוראת "כאשר", לכשיקרה
הדבר (= "אם").

כך גם בהמשך הפסוק, התיבות "כ"י" מתפרשות בהוראת "כאשר". כל זה לדעת
ר' יהודה שפירש את הפסוקים הקודמים כמכוונים כלפי ישראל. אך לדעת ר' נחמיה
שקבע שהפסוקים הקודמים נאמרו כלפי הגויים, פסוקנו יתפרש כנימוק וסיבה, כך:
בפסוק לה: "ל' נקם ושלם לעת תמוט רגלם..." נאמר כלפי הגויים שניצחו את ישראל.
ולמה יתנקם ה' מהם? התשובה באה בפסוקנו פסוק לו: "כ' ידין ד' עמו ועל עבדיו
יתנחם..." - מפני שה' יריב את ריב ישראל מיד עושקיהם, כאשר "ידין" - ישפוט.
והתיבה "כ"י" משמעה "דהא" כמילת סיבה וטעם⁵⁸. שאר תיבות "כ"י" בפסוקנו: "כ' יר'אה
כ' אזלת יד..." יתפרשו: מפני שה' ראה שיד האויב חזקה על ישראל. "כ"י" -
דהא.

56. ראה גור אריה לדב' ל"ב, מג. וראה בספרי, שיטתו הפרשנית של רש"י עפ"י פירושו לתורה.
ירושלים תשנ"ה, עמ' 127-129.

57. הרא"ם, אמרי שפר, ר' יעקב קניזל ועוד.

58. הרא"ם.

"כי" = דלמא, פן, שמא

1. **בראשית ג', א:** "ויאמר אל האשה אף כי אמר אלקים לא תאכלו מכל עץ הגן...".
רש"י: "אף כי אמר וגו'. שמא אמר לכם לא תאכלו מכל וגו'. ולעפ"י שאלה אותם אוכלים
תשאר פירות, הרבה עליהם דברים כדי שתשיצנו ויבא לדבר באותו העצ".

הצירוף "אף כי" בא תמיד במשמעות של "כל-שכן"⁵⁹, קל-וחומר, והוא בא אחרי
שקדמו לו דברים המשמשים בסיס לקל-וחומר. מכיוון שהצירוף הזה בפסוקנו בא
בתחילת דיבור, ללא בסיס מוקדם ליצירת הק"ו, רש"י לא פירשו כמשמעותו הרגילה,
אלא בהוראת שמא⁶⁰.

הרא"ם תמה על רש"י: "אך לא ידעתי אנה מצא רש"י "אף כי" בלשון שמא!".
פרשנים אחרים של רש"י ניסו ליישב את קושיית הרא"ם בדרכים שונות, כמו:
המהרש"ל ב"יריעות שלמה": שסרס את המשפט, כך: "דהוי כמו שכתוב כי אף אמר
לכם! והיינו פ"י שמא אף זה אמר לכם"⁶¹.

לדעת בעל "באר בשדה" המילה "אף" מתפרשת בהוראת "גם"⁶². והמילה "אם"
באה במשמעה הפשוט, כמילת תנאי. פירוש דברי הנחש הוא: "גם", אם אמר אלקים
לכם לא תאכלו, שמא אמר לכם לא תאכלו מכל עץ הגן?

לדעתו, רש"י לא בא לבאר את התיבה "כי" בצירופה עם "אף", אלא ה"שמא"
מתחיל על חלק אחרון בדבריו של הנחש, כך: "אף כי אמר אלקים, [שמא] לא תאכלו
מכל עץ הגן?"

דברי "באר בשדה" נוגדים לכאורה את דבריו המפורשים של רש"י בביאורו לגטין
צ, ע"א בד"ה: "כי תשתע בארבע לשונות... וכן כל כי הסמוכין ל'אף': אף כי תאמר לא
תשורנו (איוב ל"ה, יז); אף כי אנכי אעננו (איוב ט', יז), כלם נדרשים בלשון תימה.
הלכך סוף פסוק תלמדך פן תאמר כו".

כוונת רש"י במסכת גטין לא באה לומר שהצירוף "אף כי" בעצמו הוא לשון
"שמא" כהבנת "באר בשדה", אלא שאמירה או היגד המתחיל בצירוף זה, מסתנימים
תמיד בשאלה, בתמיהה. ואילו הצירוף "אף כי" משמעו כרגיל אעפ"י, הגם ש... וכדו'.
אכן בפירושי רש"י למקראות באיוב, עליהם התבסס רש"י, נתבארו אצלו במשמעות
"כל שכן" ולא "שמא".

59. ראה לעיל הערה 17.

60. הרא"ם, שפתי-חכמים, מנחת יהודה.

הראב"ע והרד"ק הניחו שהמקרא קיצר בלשונו וקדמו דברים נוספים לפני הק"ו, כמו: "המקום

שונא אתכם בעבור שאתם גדולים משאר היצורים... וכ"ש שאמר לכם אל תאכלו מכל עץ הגן...".

61. כך גם אלמושינו, משיח אלמים, דברי דוד.

62. כמו למשל: ברי מ', טז; ויקי כ"ו, טז; דבי ב', יא; ל"ג, ג; איוב ו', כז ועוד.

2. בראשית נ', יט-כ: "ויאמר אליהם יוסף אל תיראו כי התחת אלקים אני. ואתם חשבתם עלי רעה אלקים חשבה לטובה..."
 רש"י: "כי התחת אלקים אני. שמא בתקומו אני? צתמיה. אם הייתי רוצה להרע לכם, כלום אני יכול? והלא אתם כלכם חשבתם עלי רעה והקצ"ה חשבה לטובה, והיאך אני לצדי יכול להרע לכם?"

כוונת יוסף בדבריו אלה להרגיע ולנחם את אחיו החרדים לגורלם לאחר מות אביהם, שמא יתנכל יוסף להם עתה. דברי הרגעתו אליהם נאמרו לדעת רש"י, בצורת קל-וחומר: שמא אני תחת אלקים שהוא יכול לעשות כרצונו, אם אתם המרובים לא הצלחתם להרע לי, ק"ו אני, היחיד, שאין בכחי להזיק לכם. לפי פירושו זה של רש"י יוצא:

- (א) "כי" = שמא.
- (ב) האות ה"א במילה "התחת" היא ה' התמיהה, כמשפט ה"א השאלה המנוקדת בחטף פתח.
- (ג) שני המשפטים: "כי התחת אלקים אני. ואתם חשבתם עלי רעה..." דיבור אחד הם⁶³.

את התיבה "כי" בפסוקנו חייבים לפרש בלשון "שמא" המתחילה משפט שאלה ותמיהה, זאת בגלל: (א) הניקוד של "התחת" שבאה בה ה"א השאלה. (ב) שאר הלשונות של "כי" אינן מתאימות לביאור פסוקנו. כי לא יתכן לפרש שיוסף משמש במקומו של אלקים.

"כי" = אלא

1. בראשית ל"ה, י: "ויאמר לו אלקים שמך יעקב לא יקרא עוד שמך יעקב כי אם ישראל יהיה שמך..."
 רש"י: "לא יקרא שמך עוד יעקב. לשון אדם הבא צמארכ ועקבה, אלא לשון שר ונגיד".

בפסוק זה, רש"י עומד בעיקר על ההבחנה בין השמות יעקב וישראל ואגב פירושו, אנו למדים שהתיבה "כי" בפסוק זה הוראתה היא אלא. כדרך הסינטגמה המתחילה בתיבה "לא" ומסיימת ב"כי" כמו כאן: "לא יעקב... כי אם ישראל".

63. ראה: "אמרי שפרי".

2. דברים י"א, ז: "כי עיניכם הרואות את כל מעשה ה' הגדול אשר עשה...".
רש"י: "כי עיניכם הרואות. מוסב על המקרא האמור למעלה "כי לא את זניכס אשר לא ידעו וגו' (פס' ז) כי אם עמכס, אשר עיניכס הרואות".

פסוק ב בפרקנו מתחיל משפט מורכב ארוך שהמשפט הטפל בו ארוך ובו הרבה משפטים מחוברים, כאשר המשפט העיקרי בא בפסוק ז: "כי עיניכם הרואות". פסוק ז אינו עוד משפט מחובר במשפט הטפל הארוך שהרי הוא מתחיל במילה "כ"י" שאין משמעותה ועוד כו"י החיבור. המילה "כ"י" בפסוק ז חייבת להתפרש בהוראת "אלא" כדי לסגור את הסינטגמה המתחילה במילה "לא", כך שיתקיים המבנה התחבירי: "לא... כ"י שמשמעו "לא כך. אלא כך".
אין גם אפשרות לפרש את המילה "כ"י" בתחלת פסוק ז במשמעות של "דהא", מפני, בגלל, ועיי"כ תשמש כנתינת טעם לדרישה כתובה לאחר מכן בפסוק ח: "ושמרתם את כל המצוה", כלומר בגלל שעייניכם ראו את כל מעשה ה', אתם נדרשים לשמור את כל המצות.
זה לא יתכן! משתי סיבות: (א) למשפט המורכב שהתחיל בפסוק ב אין סיום וגמר. (ב) אין "כ"י" במובן של סיבה - "דהא" בתחילת עניין⁶⁴.

משנה הוראה של המילה כי: "דהא" ו"אלא" באותו פסוק

ויקרא ט"ז, ב: "ויאמר ה' אל משה. דבר אל אהרון אחיך ואל יבא בכל עת אל הקדש מבית לפרכת אל פני הכפרת אשר על הארון ולא ימות כי בענן אראה על הכפרת".
רש"י: "כי צענן אראה. כי תמיד אני כראה עם עמוד ענני. ולפי שגלו שכינתי שם, זהר שלא ירגיל לצא. זהו פשוטו. ומלרשו. לא יבא כי אם צענן הקטורת ציוס הכפורים".

לדעת רש"י המילה "כ"י" בפסוקנו יכולה להתבאר בלשון "דהא", כמילת סיבה, בגלל, מפני (פשט). וגם בלשון "אלא" (דרש). לפי הפשט, אין אהרון רשאי להכנס לקודש הקדשים בכל עת שיחפוץ, כי שם, לפני ולפנים מצויה השכינה ואין להקל ראש בכניסה פנימה שלא לפי המצוה. אין הכוונה שמא יראה זוהר אלוקי, שהרי הענן המצוי שם מונע כל ראייה, אלא הכוונה למציאות השכינה, הקדושה היתרה המצויה שם.

64. הרא"ם, גור אריה.

לפירוש זה קשה זמן הפועל בפסוק שנאמר בלשון עתיד והיה לו לכתוב "כי בען אני נראה" בלשון הווה תמידי! קושי זה⁶⁵ אילץ את רש"י להביא את הפירוש המדרשי שמקורו במס' יומא נג, ע"א שביוה"כ, טרם כניסת הכהן הגדול לפני ולפנים היה נותן "מעלה עשן" בקטורת עוד בהיותו בהיכל ונכנס לדביר, כשענן הקטורת מתמר כלפי מעלה. הפשט והדרש נותנים ביחד משנה הוראה לתיבה "כ"י בפסוקנו: "דהא" ו"אלא".

סיכום

כללו הלשוני של ריש לקיש בתלמוד "כי משמש בארבע לשונות: אי, דלמא, אלא, דהא", היה נר לרגליו של רש"י בפירושו לתנ"ך ולא חרג ממסגרת מספרית זו - ארבע ותו לא. השתמעויות אחרות הוכללו ושולבו באחת מההוראות הללו, בעיקר "אשר", "כאשר".

בשישה עשר דיבורי מתחיל בתורה, קבע רש"י במפורש את הוראתה של מילת החיבור "כ"י" ובכעשרים וחמישה מקומות התייחס למשמעותה אגב פירושו לחלק מן הפסוק או לרצף של פסוקים.

כמו-כן, רש"י מתייחס גם לצירופים לשוניים אחדים של "כ"י", כמו: "כי על כן", "אף כ"י", "לא כ"י". ההזדקקות להתייחסויות מרובות אלו נובעת מצורך פרשני, כדי למנוע, לדעתו, אלטרנטיבה פרשנית אחרת שאינה הולמת את הכתוב. את זאת הראה בפירושו אלו לכל אחת מההוראות של "כ"י", הן בהתייחסויות הישירות והן בעקיפות, כפי שעשינו במאמרנו זה. בדיבורי מתחיל אחדים, הצביע רש"י על משנה-הוראה של המילה "כ"י" כשאחת ההוראות היא פשט והשנייה מתבססת מכל היבטיו.

65. למרות קושי זה, רש"י מעדיף את פירוש הפשט, כי בהווה תמידי רגיל המקרא להשתמש או בלשון עבר או בלשון עתיד, כפי שרש"י עצמו כתב בפירושו לברי' כ"ד, מה: "טרם שאני מכלה. וכן כל לשון הווה, פעמים שהוא מדבר בלשון עבר... ופעמים שמדבר בלשון עתיד...". וכך גם בפירושו לברי' כ"ט, ג: "וגללו את האבן - וגוללים. ותרגמו - ומגנדין. כל לשון הווה משתנה לדבר בלשון עתיד ובלשון עבר, לפי שכל דבר ההווה תמיד, כבר היה ועתיד להיות". ראה: "באר רחובות" לברי' כ"ד, מה.

פרשני רש"י שהוזכרו במאמר זה - קיצורים

- אהל יעקב - ר' יעקב טולידנו, אהל יעקב, ירושלים תשנ"ז.
- אלמושנינו - ר' שמואל אלמושנינו על פירוש רש"י, משה ב"ר שלמה זלמן פיליפ - מהדיר, פתח-תקוה תשנ"ח.
- אמדי שפר - ר' נתן אשכנזי ב"ר שמשון שפירא, אמרי שפר, ד"צ לובלין (שנ"ז), ירושלים תשמ"ו.
- באר בשדה - ר' מאיר בנימין מנחם דאנון, באר בשדה, בתוך מקראות גדולות - המאורות הגדולים אחד עשר מפרשני רש"י, ירושלים תשנ"ד.
- באר יצחק - ר' יצחק הורוויץ, באר יצחק, ד"צ לבוב (תרל"ג), ירושלים תשכ"ח.
- באר מים חיים - ר' חיים ברי בצלאל, באר מים חיים, לונדון תשל"ח.
- באר רחובות - ר' יצחק אייזיק אויערבאך, באר רחובות, בתוך: ספר דקדוקי רש"י, ביזעפאף תרל"ח.
- גור-אריה - מהר"ל מפראג, גור-אריה, אוצר מפרשי רש"י, וארשה תקפ"ה.
- דבק טוב - ר' שמשון אושנבורג הלוי, ספר דבק טוב, בתוך: ספרי ביאורי רש"י קדמונים על התורה, ירושלים תש"ן.
- דברי דוד - ר' דוד הלוי גנו, דברי דוד טורי זהב, ד"צ דיהרן - פורט (תמ"ט), ירושלים תשל"ח.
- יריעות שלמה - ר' שלמה לוריא (המהרש"ל), יריעות שלמה, בתוך: מקראות גדולות - המאורות הגדולים, אחד עשר מפרשני רש"י, ירושלים תשנ"ב.
- לבוש האורה - ר' מרדכי יפה, לבוש האורה, אוצר מפרשי רש"י וארשה תקפ"ה.
- מנחת יהודה - ר' יהודה ליב ב"ר עובדיה, מנחת יהודה, קראקא שצ"ח-שצ"ט.
- משיח אלמים - ר' יהודה ב"ר שלמה כלץ, משיח אלמים, צפרו תקע"ט, (מהדורה חדשה: ירושלים תשמ"ו).
- נחלת יעקב - ר' יעקב ב"ר בנימין אהרון סאלנק, נחלת יעקב, קראקא ת"ב.
- ספר הזכרון - ר' אברהם ב"ר שלמה בוקראט, ספר הזכרון, ליוורנו תר"ה.
- צדה לדרך - ר' יששכר בער איילנבורג, צדה לדרך, בתוך מקראות גדולות - המאורות הגדולים, אחד-עשר מפרשי רש"י, ירושלים תשנ"ב.
- קניזל - ר' יעקב קניזל על פירוש רש"י, משה ברי שלמה זלמן פיליפ - מהדיר, פתח-תקוה תשנ"ח.
- רא"ם - ר' אליהו מזרחי, אוצר מפרשי רש"י, וארשה תקפ"ה.
- שפתי חכמים - ר' שבתי משורר, אוצר מפרשי רש"י, וארשה תקפ"ה.